

আচার্যমন্দিরচিত :

কাব্যপ্রকাশঃ

(প্রথমাদিষ্ঠোল্লাসান্তঃ)

অনুবাদক ও ব্যাখ্যাতা

অধ্যাপক বিমলাকান্ত মুখোপাধ্যায়

সম্পাদনা

ড. বিপদভঙ্গ পাল

সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডার

৩৮, বিধান সরণী, কলকাতা-৭০০ ০০৬

श्रीश्रीगुरवे नमः ।
 श्रीश्री सरस्वत्ये नमः ।
 श्रीश्री लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः ।
 ओं नमो भगवते बासुदेवाय ।

मन्मटाचार्य-विरचितः

काब्य-प्रकाशः

प्रस्थारस्थान — श्रीश्री जगन्नाथधाम-पुरीश्रीक्षेत्र
 श्रीमद्भोलान्दगिरि सन्न्यास-आश्रम ।

अथ प्रथम उल्लासः

मूल १ः ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत् परामृशति —
 नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।
 नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

नियतिशक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहस्वभावा परमाणवाद्युपादान-
 कर्मादिसहकारिकारण-परतन्त्रा षडूरसा न च हृद्यैव तैः, तादृशी ऋग्यणो
 निर्मितिर्निर्माणम् । एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्मनिर्मितिः । अतएव जयति ।
 जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते, इति तां प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ।

अनुबाद १ः विघ्नाशेर उद्देश्ये प्रस्थारस्ते प्रस्थकार (मन्मट भट्टाचार्य) प्रतिपादा
 विषयेर अनुरूप देवीर (सरस्वतीर) स्मरण करितेहेन ।

[नियतिकृत नियम याहार उपर कार्यकरी नय, याहा आनन्दस्वरूप, प्रकाशक
 कविर काब्येर (এবং কাব্যাধিষ্ঠাত্রদেবতার) জয় ।]

याहा नियतिर शक्ति द्वारा नियन्त्रित, स्वाभाविक सूखदुःखमोहयुक्त, (सृष्टির जन्य)
 परमाणु प्रভृति उपादान कारण एবं कर्म प्रভृति सहकारिकारणेर उपर

কাব্যপ্রকাশ

নির্ভরশলীল এবং ষড়রস-সম্পন্ন হওয়া সঙ্গেও মনোহর নয়, সেইরূপ ব্ৰহ্মাৰ নিমিত্তি বা সৃষ্টি, কবিৰ কাব্যৰচনা উজ্জ সৃষ্টি হইতে স্বতন্ত্ৰ। সেই কাৰণেই ইহার জয় হয়। ‘জয়তি’ শব্দেৰ অৰ্থেৰ দ্বাৰা ‘নমস্কাৰ’ আক্ষিণ্ঠ হইয়াছে এবং সেই কাৰণেই ‘তাহার প্রতি আমি প্ৰণত’ — এই অৰ্থ লাভ কৰা যাইতেছে।

উষা-ব্যাখ্যা : প্ৰণয় আৰুকৰং ভজ্ঞা নহা বাণীবিনায়কোঁ।
 ‘কাব্যপ্রকাশ’-শাস্ত্ৰস্য ‘উষা’ - ব্যাখ্যাং কৰোমহম্ম।
 সৰ্বসংসারভৱাং যা বহুষী স্ফৱিষ্যত্বা।
 কৰোতি চিত্তানিমুক্তে মাং সদৈব স্যতত্ত্বৎ।
 সংসারক্ষিনীঁ প্ৰাপ্য যাং শাস্তাং শ্যামলাং প্ৰিয়াম্ম।
 দৱিজ্ঞেহপি পৱনন্দং প্ৰাপ্তোহস্মি জগতীতলে॥
 অনয়া ব্যাখ্যাং কৰ্তৃমূৰ্খাং তাঁ প্ৰাগবল্মীভাম্ম।
 অমৱাঁ মৰ্ত্যলোকেষু ভাস্তুঁ বিবুধপিয়াম্ম।
 ইষ্টদেবং প্ৰপূজ্যাদৌ সংপূজ্য পিতোৱো ততৎ।
 রচনায়ঁ প্ৰবৃত্তোহস্মি বিপশ্চিং প্ৰীতিহেতবে॥
 শৈলবালা-প্ৰসূতিৰ্মে হৰেন্দ্ৰো জনকস্থা।
 বিনয়ঁ প্ৰথমঁ পুৱঁ দিতীয়ো বিদুদাখ্যকঃ॥
 শ্ৰীকৃমারস্তুতীয়স্ত কন্যাদ্যা চাৰিতৰ্বাৰ।
 রমানান্নী কনিষ্ঠা চ পৌঁৰ্ণতা সন্ততিৰ্ম।
 কল্যাণী প্ৰথমা সুযা পুচ্ছাঙ্গলিৰ্দিতীয়কা।
 নিৰ্মালঁ প্ৰথমঁ পৌত্ৰঁ দিতীয়ঁ পাৰ্থসাৱারথঁ।
 পচিমবঙ্গৰাজ্যে মুহূৰ্তী জিলাহিতে থামে।
 আনুড়ে জ্যুলাভো মে বাসমচন্দননাগৰে॥
 শ্ৰীক্ষেত্ৰে ইতিশুভে ক্ষেত্ৰে হি প্ৰস্তাৱতঃ কৃতো ময়া।
 জগন্নাথপ্ৰসাদাম্বে ভবতু সফলঃ শ্রমঃ॥
 প্ৰহস্যাৰক্ষকালস্ত একোনৰিখশতিৰ্যুৎঃ
 হি খৃষ্টান্দ-কালসংজ্ঞকঃ॥
 || ও নমো ভগবতে বাসুদেবায় হৱয়ে পৰমাঘনে।
 অয়মারতঃ শুভ্য ভবতু
 প্ৰসূতক্ষেশ নাশীয় গোবিন্দায় নমো নমঃ॥

প্ৰহৰচনায় বিঘ্নবিনাশেৰ উদ্দেশ্যে যথাযোগ্য ইষ্টদেবতার স্বৱণ পূৰ্বক গ্ৰহাকাৰৰ গণ প্ৰবৃত্ত হইয়া থাকেন। এখানেও প্ৰহৰক আচাৰ্য মৰ্যাদাপাধ্যায় ‘কাব্যপ্রকাশ’ নামক শব্দ আৱৰ্ত্ত কৰিবাৰ পূৰ্বে ‘নিয়তিকৃত-নিয়মৱহিতাং’ — ‘ইত্যাদি প্ৰথম কৰিকাৰ দ্বাৰা এই পথেৰ প্ৰতিপাদ্য বিঘ্ৰয়েৰ অনুৱৰ্প যে দেবতা, সেই কাব্যাধিকাৰী দেবী সৱাস্তৰী স্বৱণ ও তাহার জয়ধৰণি উচ্চারণ কৰিয়াছেন।

প্ৰহৰত্বে — প্ৰহৰচনায় প্ৰাক্কাৰে। ‘আৱত্ত’ শব্দেৰ ‘প্ৰাক্কালৰচন’ অৰ্থ — লক্ষণার দ্বাৰা পাৱয়া যাইতেছে। কৰণ ‘আৱত্ত’ শব্দেৰ মুখ্যাৰ্থ আদ্যকৃতি বা ‘প্ৰথম রচনা’ —

প্ৰথম উল্লাস

এখানে বাধিত। লক্ষণার প্ৰয়োজন হইতেছে তাৰিত বিঘ্নবিনাশ এবং প্ৰহৰচনায় সামৰ্থ্যলাভ।

গ্ৰহ — পঞ্চাঙ্গ বাক্যকে প্ৰষ্ঠ বলে। পঞ্চাঙ্গ হইতেছে —

বিষয়ো বিশ্যাটৈবে পূৰ্বপক্ষত্বোত্তৰম্ভ।

নিৰ্গংশেতি পঞ্চাঙ্গঁ শাস্ত্ৰেহৰ্থিকৰণঁ স্মৃতম্॥

বিষয় — প্ৰতিবাদ; বিশ্য — সংশয়। নিৰ্গং-সিদ্ধান্ত। কাব্যপ্রকাশে এই পঞ্চাঙ্গ থাকায় ইহাকে প্ৰষ্ঠ বলা হইয়াছে।

বিঘ্নবিয়াতায় — প্ৰতিবক্ষক সমূহেৰ সম্পূৰ্ণৰূপে ধৰণসেৰ উদ্দেশ্যে। বিঘাতঃ — বিশ্যতঃ ধৰণ — সম্পূৰ্ণ ধৰণ।

সমুচ্ছিতেষ্টদেবতাম্ভ — সমুচ্ছিত — অভীষ্ট বিঘ্ৰয়েৰ যোগ্য বা অনুৱৰ্প; ইষ্ট-আৱাধ, প্ৰহৰকাৰেৰ অভীষ্ট; দেবতাম্ভ — বাণী বা সৱাস্তৰী। গ্ৰহকৃৎ-মৰ্যাদার্চাৰ্য। পৱামৃশ্যতি — স্মৱণ বা বন্দনা কৰিতেছেন।

নিয়তিকৃত জ্যোতি। ভগবান্মহাভায্যকাৰ পতঞ্জলি—ভূবাদিসুত্ৰে বলিয়াছেন — “মঙ্গলাদীনী মঙ্গলমধ্যানি চ শাশ্বাণি প্ৰথমে বীৱপুৰুষাণ্যামুঘংপুৰুষাণি চ ভবষ্টি, অধ্যেতোৱশ প্ৰবজ্ঞারো ভবষ্টি।” — মৰ্যাদার্চাৰ্য মহাভায্যকাৰেৰ এই উক্তি অনুসৰে সীয় গ্ৰহেৰ প্ৰথমেই — “নিয়তিকৃত জ্যোতি” — এই কৰিকাৰ দ্বাৰা কৰিভাৰতীৰ প্ৰশিক্ষণৰ মঙ্গলাচৰণ কৰিয়াছেন এবং ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টিৰ তুলনায় কৰিব সৃষ্টিৰ শ্ৰেষ্ঠত্বেৰ কাৰণাবলীও উপস্থাপিত কৰিয়াছে। নিয়তিকৃতনিয়মৱহিতাম্ভ — প্ৰাকৃতিক নিয়ম নিয়মণ শূন্য। প্ৰাকৃতিক নিয়ম হইতেছে — যেখানে অংশ আছে সেখানে দাহ আছে, যেখানে অংশ নাই, সেখানে দাহও নাই; কিন্তু কৰিবাক্য এই নিয়মেৰ অধীন নহে। কৰিবাক্য তীব্ৰতাৰ দাহ আছে, কিন্তু সেখানে অংশ নাই। অংশ বাতীতীতি কৰি সীয় রচনায় দাহ সৃষ্টি কৰিতে পাৱেন। সেইৱৰ্প তিনি ইছামাত্ৰেই প্ৰিয়ামুখেৰে কঢ়ে, দেহকে স্বৰ্গে এবং দুঃখকে আনন্দে পৱিলত কৰিতে পাৱেন। অতএব কৰিব রচনা হইতেছে নিয়তিকৃতনিয়মৱহিত। কৰি যে বিধাতাকৃত নিয়মেৰ নিয়ন্ত্ৰণৱহিত, তিনি যে এক স্বতন্ত্ৰ বিধাতা পুৰুষ, তাহা এইভাৱে বলা হইয়াছে —

অপাৱে কাৰ্যসংসাৰে কৰিবকেঁ প্ৰজাপতিঃ।

যথাশ্মে রোচতে বিখং তৈথৰ পৱিবৰ্ত্ততে॥

শৃঙ্গীৰ চেৰ কৰিব কাৰ্যে জাতং রসময়ঁ জগৎ।

স এব বীৰতাৱগচ্ছেৰস্মৰ্বমেতৎ॥

হুদৈকময়ীম্ — হুলাদ — সুখ। এখানে ‘এক’ শব্দ সংখ্যেয় বাচক। একং বস্তু প্ৰাচৰ্যেণ প্ৰস্তুতং যস্যাং সা একময়ীঁ ; হুলাদেন একময়ী হুদৈকময়ী তামঁ ; কেবলমাত্ৰ সুখপ্ৰচৰাৰা — সুখযাত্ৰুভাবা। এখানে ‘এক’ পদেৰ দ্বাৰা বৃত্তিঃ ‘দুঃখ-মোহ’ পদদ্বয়েৰ ব্যবচেদ প্ৰদৰ্শিত হইয়াছে। ব্ৰহ্মাৰ সৃষ্টিতে দুঃখ ও মোহ আছে। কিন্তু কাৰ্যৱচনায় দুঃখ ও মোহ নাই — কেবলমাত্ৰ সুখপ্ৰাচৰ্য আছে — ইহাই ভাৰাৰ্থ।

পশ্চ উঠিতে পাৱে — কাৰাকে ‘হুদৈকময়ীঁ’ বলা হইল কেন? শক্তৰচিত কৰিতাৰ দ্বাৰা দুঃখ জন্মাইতে পাৱে; কৰুণাদি রসে দুঃখেৰ স্ফুটত্ব সুষ্পষ্টি, এবং যে কাৰ্যৰেৰ বা কৰিতাৰ অৰ্থবোধ হয় না, সেখানে মোহ বা প্ৰাণি হইয়া থাকে। অতএব কাৰ্যৰেৰ ক্ষেত্ৰেও যেখানে দুঃখ ও মোহেৰ সন্ধাবনা আছে, সেখানে তাহাকে ‘হুদৈকময়ীঁ’ — — এই